

Олександра Качмар,

кандидат педагогічних наук, доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Oleksandra Kachmar,

Candidate of Pedagogical Science, Assistant Professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)
oleksandra.kachmar@pu.if.ua
ID orcid.org/0000-0002-2002-4603

УДК 141.7:37:159.947.23

ОСВІТА ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПРОФІЛАКТИКИ Й ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

EDUCATION AS AN EFFECTIVE TOOL FOR PREVENTING AND OVERCOMING AGGRESSIVE BEHAVIOR OF PERSONALITY

У статті висвітлені основні форми впливу інституту освіти для упередження агресивності особистості. Освіта розглядається як важливий соціальний інститут, що завжди перебуває у центрі цивілізації, так як суб'єкт залучається до різноманітних соціокультурних феноменів, еволюціонує в адитивності до систематизації знань, навичок, умінь, здібностей, які набуває індивід у процесі навчання. «Олюднення» освіти, як шлях до «олюднення» економіки, політики, ЗМІ та інших інституцій визначено як нагальну потребу сьогодення, запоруку свободи творчості, прав і свобод людини. Поглиблені сучасні уявлення щодо можливостей освіти як ефективного інструмента профілактики й подолання агресивної поведінки.

Ключові слова: агресія, агресивність, особистість, освіта, профілактика й подолання агресивної поведінки засобами освіти.

The article outlines the basic forms of influence institute of education to prevent aggressiveness of personality.

The methodological base of the research is based on the principles of consistency, fairness, integrity, historicism and development, and determined set of general philosophical, general and specific research methods allowing for validity and the reliability of research results. Used traditional descriptive and analytical methods: analysis, synthesis, abstraction, systematization, classification and so on.

Attention is paid to modern values and ideological content of education and the educational process. Education is seen as an important element and factor human capital formation – all that constitutes the individual's potential, increasing its ability to solve problems, improve quality the most important human and civil jurisdiction. The education system provides conservation and restoration of the fundamental values of the society that supports sustainable development and preparing the necessary changes.

The current understanding is profound about the possibilities of education as an effective tool of prevention and overcoming of aggressive behavior.

Humanization of education is not only an urgent need of our time, but also a necessary precondition for the civilized existence of mankind in the twenty-first century, because in order to survive, humanity should be humane, otherwise it becomes too aggressive and destroy themselves. Education is an important tool for personal development, including the formation of the humanist worldview, based on the idea of respect for freedom of perception democratic ideals of education, non-aggressive communication, spreading the ideas of tolerance and respect for the Other.

Key words: aggression, aggressiveness, personality, education, prevention and overcoming of aggressive behavior by means of education.

В статье обозначено основные формы воздействия института образования для предотвращения агрессивности личности. Образование рассматривается как важный социальный институт, который всегда находится в центре цивилизации, так как субъект привлекается к различным социокультурным феноменам, эволюционирует в аддитивности к систематизации знаний, навыков, умений, способностей, которые приобретает индивид в процессе обучения, требует изменения содержания образования, факторов ее развития и обновления. «Очеловечивание» образования, как путь к «очеловечиванию» экономики, политики, СМИ и других институтов определено как насущную необходимость настоящего, залог свободы творчества, прав и свобод человека. Углубленно рассмотрены современные представления о возможностях образования как эффективного инструмента профилактики и преодоления агрессивного поведения.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, личность, образование, профилактика и преодоление агрессивного поведения средствами образования.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. На порозі XXI ст. істотно змінюється й поглиблюється розуміння місця, ролі та цінності освіти. Формується новий образ знання, новий образ фахівця та освіти як такої.

Ми є свідками й учасниками виникнення рис нової соціальної реальності з іншими вимірами простору й часу, новими швидкостями та небаченими раніше можливостями у вивченні світу, розумінні людської природи, досягненні нових стандартів життя тощо.

«Доба ризику» перетворюється на добу зростання турбулентності, наслідки якої ніхто не спроможний передбачити: людство переживає фазу воєнних конфліктів, «кольорових» революцій, руйнації авторитарних режимів, похвалення фундаменталізму й тероризму. Усе це ставить на порядок денний пошуки світоглядних орієнтирів, які б надали змогу людині знаходити основу для оптимізму, адекватні дороговкази та орієнтири, що слугуватимуть запорукою впевненості у фундаментальних людських цінностях [8].

У сучасну епоху первісного нагромадження капіталу в Україні з усією жажливістю впливає девіз «Людина людині вовк», а не взятий з євангельських завітів лозунг «Людина людині друг, товариш і брат». Порушення його, а тим більше заміна його протилежним завітом, завітом зв'язаної боротьби, вовчої гризні один з одним, завітом злоби, ненависті, насилля й обману не пройде ніколи даремно ні для переможця, ні для переможеного, бо суспільство в цілому при цьому деградує. «Якщо люди не зможуть перебороти тих реліктів неандерталізму, первісної дикості, агресивності, то такий кінець може наступити не в такому вже й недалекому майбутньому» [7].

Водночас в «добу ризику» зростає цікавість філософської думки до проблем філософії освіти. Свідченням цьому є XX Всесвітній філософський конгрес «Пайдейя: Філософія у вихованні людини», який відбувся в 1998 р. в Бостоні (США), Міжнародні філософські конференції: «Пайдейя для XXI ст.» – у Відні (Австрія) в січні 2002 р., «Пайдейя і релігія: Освіта в ім'я демократії» – у Бостоні в березні 2003 р., на яких відмічалось, що за допомогою пайдейї (освіти) можна створити іншу природу людини, якщо спрямувати освіту проти насилля і культивувати в людині розум і духовно-моральну свідомість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Для дослідження важливий інтерес становили роботи, присвячені пошуку освітніх і духовних орієнтирів в контексті викликів сучасності таких авторів, як: В. Андрущенко, Т. Андрущенко, Г. Берегова, О. Коломієць, В. Кремень, М. Медведєв, В. Петрушенко, Н. Поліщук, Д. Проектор, Н. Фіалко та ін.

Формування мети статті. Мета статті – визначити роль освіти щодо упередження агресивності людської особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогоднішня освіта є тією сферою, де, окрім культурної та професійної підготовки молодого покоління, забезпечується формування життєвої позиції та ціннісних орієнтирів особистості. Від цінностей, які лежать в основі освіти, залежить, чи будуть сформовані толерантні свідомість та поведінка, чи навпаки, – атолерантна, конфліктогенна поведінка. Освіта, таким чином, може бути генератором як толерантності, так і конфліктів, агресії [6, 309].

Системі освіти належить особлива роль, тому що вона, по-перше, «залишилася провідним елементом суспільної гуманістичної практики. Завдяки всезагальності системи освіти, вона є стержнем, довкола якого відтворюється громадська самосвідомість. По-друге, освіта несе в собі потенціал розвитку – результат внутрішнього устрою, а не зовнішнього впливу. По-третє, будучи включеною в різні системи і відносини, освіта є полікультурним простором, місцем зустрічей різних етносів. Тому від того, які змістовні ідеї та цінності закладені в освітні програми, залежить здатність будь-якого суспільства безконфліктно інтегруватися у світовий культурний простір» [12, 175].

У процесі освіти людина збагачується знаннями, отримує можливість виявити все те, що закладено в ній природою, усвідомити себе особистістю, збагнути своє місце в космосі культури, до якої вона належить. За сучасними мірками освіченою вважається особистість, яка мислить вільно і толерантно, спроможна до усвідомленого етичного вибору з-поміж культурних цінностей і альтернатив, духовно-етичного і творчого саморозвитку. Саме така особистість має стати «продуктом» інтелектуально розвиваючої і виховної діяльності у вищій школі.

Варто зосередитись на усвідомленні еволюції цінностей людського буття в процесі розвитку соціально-гуманітарної освіти. Слід усвідомити, які етичні ідеали, цілі, цінності індивіда і суспільства відіграють визначальну роль у процесі соціальної інтеграції. Звертаючись не лише до базових, інваріантних цінностей, якими є, скажімо, любов, свобода, обов'язок, соціальна згода, терпимість, чесність, справедливість, ми повинні знайти відповідь на питання про те, якими є цінності сучасної епохи.

Розвиток сучасного суспільства потребує також постійного підвищення освітнього рівня, оволодіння новими способами отримання, переробки і застосування інформації. Багатогранна сучасність вимагає від людини насамперед світоглядно-інтелектуального розвитку як необхідної передумови оперативного й ефективного реагування на виклики прогресуючої складності й системності суспільної дійсності [14, 165].

Водночас освітні установи на сучасному етапі недостатньо виконують свої функції. Гуманізація і гуманітаризація все ще залишаються невтленими в практику освіти.

Саме поняття «гуманізація» походить від терміну «гуманізм».

В загальному плані гуманізмом прийнято вважати світогляд, в центрі якого знаходиться ідея людини як найвищої цінності. Гуманізм стверджує цінність людини як особистості, її право на свободу, розвиток, вільний прояв своїх здібностей [13].

У вирішенні сучасних завдань демократизації суспільного життя в Україні, духовно-інтелектуального відродження українського народу гуманізація має визначальне значення. Важливе місце посідає саме гуманізація освіти, бо вона має безпосередній вплив на молоде покоління.

Гуманізація освіти як процес практичної актуалізації гуманістичного принципу потребує перманентного філософського осмислення відповідного організаційно-матеріального, методичного тощо забезпечення та необхідної волі. Будучи необхідною системною характеристикою суспільства та освіти в сучасних умовах, гуманізм характеризується як ціннісний атрибут соціальності, що відповідає за «людино вимірність», «людиноцентризм», проявляється у різноманітних модусах – релігійному, психологічному, політичному, моральному, соціальному, освітньому тощо. Гуманізацію освіти в широкому значенні слід розуміти як переорієнтацію освітніх зусиль на особистість, на формування людини як унікальної і, водночас, – універсальної, цілісної творчої індивідуальності, що прагне самоактуалізації. Гуманізація освіти повинна передбачати беззастережне та безроздільне домінування творчості в здійсненні освітньої діяльності [2, 21-22].

На нашу думку, гуманізація освіти виступає невід'ємною складовою демократизації суспільного життя. Вона являє собою процес створення необхідних умов задля самореалізації особистості в сучасному просторі, що сприяє розкриттю її творчого потенціалу, формуванню критичного мислення та ціннісних орієнтацій.

Освіта повинна гнучко адаптуватися до змін соціального середовища і, як наслідок, змінюватися сама. Інакше кажучи, лише передачею досвіду сьогодні обмежуватися не можна. Як підкреслює В. Кремень: «Поряд із засвоєнням базових знань, перед сучасною освітою дедалі нагальніше постає завдання навчити учня самостійно оволодівати новими знаннями та інформацією, навчити навчатися, виробити потребу в навчанні упродовж життя» [5, 2].

Запорукою успіху учня чи випускника вищої школи стає моральна довершеність, база знань, високий рівень інтелектуального розвитку, активний науковий та творчий пошук, усвідомлення необхідності самостійної пізнавальної діяльності, прагнення досягти успіху й уміння будувати комунікаційні зв'язки, як в професійному колективі, так і загалом у соціумі.

На початку XXI ст. стає зрозуміло, що духовна, екологічна, економічна та етнічна кризи, які охопили наше суспільство, проявили себе в освіті, науці, техніці та технологіях. Необхідно виробляти новий високодуховно-божественно-космічний світогляд, який буде базуватися на засадах високих: гуманізму, моральності й духовності, адже такий світогляд буде методологічною основою створення вищої форми організації суспільного життя, яке буде відповідати науково-осмисленій сутності людини, умовам виявлення усіх її здатностей і обдарувань.

Тому цілком актуальним і зрозумілим стає те, що перед філософією освіти постає завдання – переглянути зміст та ідеї таких життєво важливих понять, як добро і зло [9, 283-298].

Добро і зло – поняття, які: 1) втілюють бінарну суперечність двох виражених у гранично полярній формі принципів духовно-морального буття людини; 2) позначають одну з фундаментальних філософських, етичних і особистісно-світоглядних проблем (тобто мають власне філософський – онтологічний і гносеологічний вимір, етичний, а також глибинно-особистісний, екзистенціональний вимір); 3) в узагальненій формі дозволяють оцінювати вчинки людини під кутом зору ідеального і реального, належного і неналежного, дозволеного і забороненого, корисного і некорисного, благого і гріховного, а також інших подібних критеріїв [15, 262].

Фундаментальне питання про добро і зло піднімає також проблему сутності людської природи – хорошої або злої з самого початку, а також зв'язану з цим проблемою її зіпсутості-гріховності, причин цього стану і шляхів переборення цієї гріховності у своїх вчинках та у житті в цілому.

Добро і зло – чинники, з якими людина контактує впродовж всього свого життя. Ці антагоністичні взаємозв'язані поняття до останнього подиху супроводжують людину, завжди присутні в її свідомості й свідомості оточуючих людей. Вони формують людину з раннього дитинства і до пізньої старості, а також визначають свідомість і мораль суспільства, в якому людина живе. На побутовому (емоційному) рівні ми сприймаємо творення добра, як такі вчинки свої чи оточуючих людей по відношенню до себе, які викликають у людини глибоке задоволення життям, радість існування у світі, в колективі, серед рідних і друзів, серед оточуючої природи. Це духовні цінності людини, її життя і творення.

Добро викликає глибоке емоційне піднесення (сльози радості), бажання жити, творити, здійснювати подвиги, відкриття, принести близьким людям радість, викликати у них почуття поваги, вдячності та любові до себе. Як правило, ці почуття супроводжуються великою і світлою вірою в Бога. В такому стані людина відчуває себе потрібною для людей, бачить сенс свого існування у цьому світі, часто здатна на геніальні вчинки і відкриття, створення мистецьких шедеврів. Люди вміють творити добро, але, на жаль, є й такі люди, які чинять неймовірне зло. Зло викликає у людини протилежні емоції і переживання до творення добра, відчуття горя, гіркі сльози і навіть небажання жити, когось бачити, творити, дружити, любити, чинити добро іншим людям, навіть близьким. Людина стає соціально інертною, замкнутою, а то й впадає в глибоку депресію, часто зневірюється в існуванні Бога і в його допомозі.

В результаті у людину, як іноді говорять, вселяється злий дух і вона скоює злі вчинки, які нерідко закінчуються трагедіями для даної людини або оточуючих її людей [10, 147-148].

Найбільше зло зі всіх на світі – війна. Після закінчення Другої світової війни зафіксовано приблизно 50 випадків геноциду і масових убивств з політичних мотивів. «Тоді втратили життя принаймні 12 мільйонів військових і 22 мільйони осіб серед цивільного населення, а це більше, ніж під час усіх внутрішніх і міжнародних війн після 1945 року», говорить в американському політологічному журналі (*American Political Science Review*). За час розумного існування людства відбулося 14,5 тисяч війн, в яких загинуло більше ніж 500 мільйонів людей [11]. Третя світова війна, якщо вона трапиться, означатиме кінець цивілізації, всього живого на Землі, якщо вона сама не розлетиться на шматки-астероїди.

Порятунок залишається розум, виховання в молоді гуманізму, духовності та моралі, перебудова мілітаристського мислення на духовно-моральне.

З поняттями добра і зла тісно пов'язане почуття совісті як важливої риси громадянина-гуманіста.

Н. Косарева визначає такі компоненти совісті: старанність, моральна принциповість, самооцінка, голос сумління, обов'язок громадський і моральний, відповідальність, співучасть, співпереживання, самоконтроль [4].

У ряді досліджень (І. Бех, Я. Гнутель, Т. Дем'янюк, Є. Помиткін, К. Чорна) описано основні методи виховання громадянина-гуманіста: організація колективної творчої діяльності; організація суспільно-корисної діяльності; екологічна і природоохоронна діяльність; організація інтелектуально-дозвілєвої діяльності; організація ціннісно-орієнтаційної діяльності, виховання почуття сорому. Завершальною ланкою у вихованні совісті, а, отже, і почуття творення добра, є самовиховання і самовдосконалення особистості, виховання на кращих зразках мистецьких і духовних творів, на прикладах життя і праці авторів цих творів [10, 154-155].

Сьогодні саме освіта стає ключовим компонентом розвитку людського потенціалу. В такому разі для конструювання соціальної реальності економіки і суспільства знань значну роль починає відігравати особистість. Це істотно відрізняється від традиційного механізму соціального конструювання реальності, де існував соціальний детермінізм навколишнього середовища, що визначав формування особистості й у якому взаємодіяли й емпіричний досвід, й емоційне сприйняття суспільства, і процес освіти, і духовно-естетичне виховання, і природний детермінізм. Саме освіта покликана підготувати людину, здатну і бажачу створювати і сприймати зміни і нововведення нового суспільства, а також утвердити в суспільній свідомості мінливість, динамізм як адекватну сучасності особливість життя.

Освіта, в широкому розумінні цього слова, стає не лише цілеспрямованою пізнавальною діяльністю з отримання знань, але й процесом формування характеру особистості. Упередження агресивності в освітній діяльності на усіх її ланках можливе в процесі виховання і навчання. Але, оскільки це процес між двома сторонами, з одного боку учня (студента), а з іншого вчителя (викладача), то і зусилля мають бути взаємними, хоча безумовно роль вчителя (викладача) є вирішальною.

В навчальному процесі важливо певним чином організувати колективне життя, де кожен учень (студент) зможе творчо і духовно реалізувати себе, відкрити для себе радість активного пізнання та спілкування з однолітками. Дуже важливо, щоб кожна дитина (учень) сприймала свій колектив не вороже, а як певну сферу для самовираження, самоствердження тощо. І це важливо не тільки з точки зору формування пізнавальної активності учнів (студентів) та їх інтересу до навчальної діяльності, а є одним з важливих факторів попередження дитячої агресивності. [3, 202-204].

На нашу думку, лише та освітня діяльність може вважатися гуманістично спрямованою, в якій вчитель (викладач) не просто ознайомить учнів (студентів) з предметом, а зуміє переконати їх в моральності і життєдайності гуманістичних інтересів свого предмету, незважаючи на суперечливе ставлення людини до природи, до суспільства, до інших людей та й до себе самої.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, гуманізація освіти – це не тільки нагальна потреба нашого часу, але і необхідна передумова для цивілізованого існування людства в XXI столітті, оскільки для того, щоб вижити, людство має стати гуманнішим, інакше воно стане занадто агресивним і знищить себе. Освіта є важливим інструментом розвитку особистості, зокрема, формування гуманістичного світогляду, що спирається на ідеї поваги до свободи, сприйняття демократичних освітніх ідеалів, неагресивної комунікації, поширення ідей толерантності та поваги до іншого.

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006. – 498 с.
2. Беланова Р. А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна–США) / Беланова Р. А. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 216 с.
3. Коломієць О. Г. Філософська парадигма попередження агресивності в сучасному суспільстві. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук / О. Г. Коломієць. - К., 2015. - 396 с.
4. Косарева Н. І. Формування почуття совісті як важливої риси громадянина-гуманіста / Н. І. Косарева // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : [зб. наук. праць]. – Рівне : РДГУ. – 2008. – Вип. 39. – С. 28–31.
5. Кремень В. Якісна освіта : вимоги XXI століття / В. Кремень // Дзеркало тижня. – 2006. – 24-30 червня, № 24 (603). – С. 2.
6. Медведев Н. П. Толерантность и образование: грани соприкосновения / Н. П. Медведев // Качество образования как социальная проблема : Материалы региональной научной конференции. – Ставрополь, 2002. – С. 309–310.
7. Моисеев Н. Н. Философия выживания / Н. Н. Моисеев // Терминатор. – 1997. – № 2. – С. 19–27.

8. Петрушенко В. Л. Філософія : в 2-х част. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Новий світ, 2000, 2011. – Ч. 1 : Світова філософія, фундаментальні проблеми філософії. – Ч. 2 : Релігієзнавство, етика та естетика, логіка); [навч. посібник для студ. ВНЗ України III–IV рівнів акредитації]. – 647 с.
9. Поліщук Н. В. Науково–технічний прогрес і духовно–моральне становлення молоді : монографія / Н. В. Поліщук. – Рівне : О. Зень, 2012. – 464 с.
10. Поліщук Н. В. Освітні стратегії формування духовності молоді у контексті інформаційно–високотехнологічного прогресу. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук / Н. В. Поліщук. – К., 2017. – 466 с.
11. Проєктор Д. М. Мировые войны и судьбы человечества / Д. М. Проєктор. – М. : Мысль, 1986. – 318 с.
12. Риєрдон Б. Э. Толерантность – дорога к миру / Б. Э. Риєрдон. – М. : Бонфи, 2001. – 289 с.
13. Універсальний словник–енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua>.
14. Фіалко Н. А. Гуманізація вищої освіти : змістовно–функціональні аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук / Н. А. Фіалко. – К., 2015. – 210 с.
15. Философский словарь / [И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.

Reference

1. Andrushhenko V. P. Organizovane suspil'stvo. Problema organizaciyi ta suspil'noyi samoorganizaciyi v period radykal'nykh transformacij v Ukraini na rubezhi stolit' : Dosvid social'no–filosofs'kogo analizu / V. P. Andrushchenko. – K. : TOV «Atlant YuEmSi», 2006. – 498 s.
2. Byelanova R. A. Gumanizacija ta humanitaryzacija osvity v klasychnykh universytetakh (Ukrayina–SShA) / Byelanova R. A. – K. : Centr praktychnoyi filosofiyi, 2001. – 216 s.
3. Kolomyec' O. G. Filosofs'ka paradygma uperedzhennya agresyvnosti v suchasnomu suspil'stvi. Dysertaciya na zdobuttya naukovogo stupenya doktora filososfs'kykh nauk / O. G. Kolomyec'. □ K., 2015. □ 396 s.
4. Kosaryeva N. I. Formuvannya pochuttya sovisti yak vazhlyvoyi rysy gromadyanyna–gumanista / N. I. Kosaryeva // Onovlennya zmistu, form ta metodiv navchannya i vykhovannya v zakladakh osvity: [zb. nauk. pracz']. – Rivne : RDGU. – 2008. – Vy'p. 39. – S. 28–31.
5. Kremen' V. Yakisna osvita : vymogy XXI stolittya / V. Kremen' // Dzerkalo tyzhnya. – 2006. – 24–30 chervnya, # 24 (603). – S 2.
6. Medvedev N. P. Tolerantnost' i obrazovaniye: grani soprikosnoveniya / N. P. Medvedev // Kachestvo obrazovaniya kak social'naya problema : Materialy regional'noj nauchnoj konferenciyi. – Stavropol', 2002. – S. 309–310.
7. Moiseev N. N. Filosofiya vyzhivaniya / N. N. Moiseev // Terminator. – 1997. – # 2. – S. 19–27.
8. Petrushenko V. L. Filosofiya : v 2–kh chast. / V. L. Petrushenko. – L'viv : Novyj svit, 2000, 2011. – Ch. 1 : Svitova filosofiya, fundamental'ni problemy filosofiyi. – Ch. 2 : Religiyeznavstvo, etyka ta estetyka, logika); [navch. posibnyk dlya stud. VNZ Ukrainy III–IV rivniv akredytaciyi]. – 647 s.
9. Polishhuk N. V. Naukovo–tekhnichnyj progres i dukhovno–moral'ne stanovlennya molodi : monografiya / N. V. Polishhuk. – Rivne: O. Zen', 2012. – 464 s
10. Polishhuk N. V. Osvitni strategiyi formuvannya dukhovnosti molodi u konteksti informacijno–vysokotekhnologichnogo progresu. Dysertaciya na zdobuttya naukovogo stupenya doktora filososfs'kykh nauk / N. V. Polishhuk. – K., 2017. – 466 s.
11. Proektor D. M. Miroviye vojny i sud'by chelovechestva / D. M. Proektor. – M. : Mis', 1986. – 318 s.
12. Rierdon B. Tolerantnost' – doroga k miru / B. Rierdon. – M. : Bonfy', 2001. – 289 s.
13. Universal'nyj slovnyk–encyklopediya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://slovopedia.org.ua>.
14. Fialko N. A. Gumanizacija vyshchoyi osvity: zmistovno–funkcional'ni aspekty. Dysertaciya na zdobuttya naukovogo stupenya kandydata filososfs'kykh nauk / N. A. Fialko. – K., 2015. – 210 s.
15. Filosofskij slovar' / [I.V. Andrushhenko, O. A. Vusatyuk, S. V. Lineckij, A. V. Shuba]. – K. : A.S.K., 2006. – 1056

